

VI.

ԿԻՐԱԿՈՍ ՌԵՏՈՒՆՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XV դ.)

Քրիստոսյան ենթակա ժամանակագրությունը գտնվում է № 582 ժողովածուի (A տարբերակ) 152բ—153բ էջերում, որը խորագիր չունի: Ժողովածուի բյուրիոգրաֆիկ քարտում Մատենադարանի աշխատակիցների կողմից գրված է՝ «Կարգ Եղանաց և Գոյունլու իշխանաց Կիրակոս գրէ» խորագիրը:

Ժողովածուի հիմնական մասն ընդօրինակել է Գավիթը (էջ 44բ, 101բ, 112բ և այլն), իսկ ժամանակագրությունը և մի քանի այլ մանր նյութեր՝ Կիրակոս Բանասերը, որը ժամանակագրության հաջորդող՝ 154բ էջում թողել է հիշատակարան, և որից բերում ենք մի փոքր հատված. «Քրիստոս աստուած ուղորմեայ Կիրակոս Բանասիրին և իւր ծնողացն և ամենայն արեան մերձատրացն, ամէն...»:

Կարծում ենք վերոհիշյալ Կիրակոսը և Թովմա Մեծոփեցու կենսագրության հեղինակ՝ Կիրակոս Բանասերը միևնույն անձնավորություններն են: Եթե ճիշտ է վերոհիշյալ եզրակացությունը, նշանակում է ժամանակագրության տվյալ ընդօրինակությունը Կիրակոս Բանասերի ինքնագիր օրինակն է:

Ժամանակագրության A տարբերակը սկսվում է 1249 թ. վերաբերող վկայությամբ և այն շարունակվում է մինչև 1443 թ., այնուհետև սկսվում է մի նոր ժամանակաշրջան, որի առաջին վկայությունը վերաբերում է 1187 թ. և ապա դեպքերի հաջորդական շարադրությունը շարունակվում մինչև 1311 թվականը, որով և վերջանում է ժամանակագրության A տարբերակը: Նկատի ունենալով ժամանակագրության վերոհիշյալ կառուցվածքը, կարծում ենք, որ այն կազմվել է տարբեր անձնավորությունների կողմից:

Ուսումնասիրությունը հեշտացնելու նպատակով ժամանակագրությունը պայմանական կերպով բաժանում ենք երկու մասի՝ առաջին մաս՝ 1249—1443 թվականների և երկրորդ մաս՝ 1187—1311 թվականների դեպքերով: Ժամանակագրության A տարբերակի առաջին մասի վերջին տարեթիվ՝ ՊՂԲ (= 1443), դիմաց կարդում ենք.

«Ջուէր Կիրակոս կաթողիկոսն փոխեցին, վասն նախանցոյ և Մակուեցին նստաւ զաբալով և թուրքով: Եւ զիւ և Սարգիս վարդապետն տօգանել տվին, զինչ վատութիւն, որ արարին՝ կաթողիկոսին և Սարգիս վարդապետին և ինձ. աստուած թողոյ նոցա զմեղս իւրոց»:¹ (Ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.):

¹ Վերոհիշյալ հատվածը ֆերդինանդ վերցնելով Ա. Դավրիժեցու «Պատմությանը» առջին թերթի գտնվող ժամանակագրությունից, մեջ է բերում «նօսաբք չայոց»-ի մեջ և այնուհետև տալիս հետևյալ ծանոթագրությունը. «Սոյն տարեգրութեան հեղինակն՝ ինձ թուի թէ Թովմա Մեծոփեցին է, որ էր ինքն ժամանակակից Կիրակոսի եւ էր մինն ի գլխաւոր աշխատող վարդապետացն՝ որք պատճառ եղեն հաստատութեան կաթողիկոսութեան ի սուրբ

Վերոհիշյալ հատվածի «գիս» և «ինձ» բառերի տակ անշուշտ թաքնված է ժամանակագրության հեղինակը, որի ով լինելը հնարավոր է լինում պարզել Թովմա Մեծոփեցու հիշատակարանի համապատասխան դեպքերի նկարագրության միջոցով: Թ. Մեծոփեցին իր հիշատակարանում խոսելով Կիրակոս Վիրապեցու աքսորման հանգամանքների մասին, ավելացնում է. «Եւ կատարեցին զշար խորհուրդս իւրեանց. և ապա սկսան զսպասաւոր վարդապետք էջմիածնին զվարդապետն Կիրակոս Ռշտունեաց և զԲաբունապետն մեր զՍարգիս, ի սուրբ ուխտէն Սալնապատայ մատենել անօրինաց. ի միոյն առին տասներեք հազար դահեկան և ի միւսոյն վեց հազար դահեկան, մատնութեամբ երկու եւ փոսկոյառացն Զաքարէի և Անասին»: ¹ (Ընգրծումը մերն է— Վ. Հ.):

Ինչպես տեսնում ենք Մեծոփեցու մոտ տուգանված երկու վարդապետներն էլ հիշված են անվանապես՝ Կիրակոս Ռշտունցի և Սարգիս րաբունապետ Սալնապատայ ուխտից (վերջինս գտնվում է Վանից 6 կիլոմետր հարավ-արևելք, Վարագի ստորոտում, ձորի մեջ): Այստեղից դժվար չէ եզրակացնել, որ Մեծոփեցու հիշատակարանի «զրաբունապետն մեր զՍարգիս ի սուրբ ուխտէն Սալնապատայ» նույն ինքը ժամանակագրության մեջ հիշված Սարգիս վարդապետն է, իսկ հիշատակարանի՝ Կիրակոս Ռշտունյաց վարդապետը նույն ինքը ժամանակագրության համապատասխան մասի հեղինակը: Այսպիսով, Փիրդալեմյանի այն կարծիքը, թե առաջարկվող ժամանակագրության հեղինակը իբր թե Թ. Մեծոփեցին է, ճիշտ չէ: Եթե ժամանակագրության Ա տարբերակի առաջին մասի վերջին եզրն ավարտվում է 1443 թվի՝ հեղինակին վերաբերող վկայութեամբ, որով էլ վերջանում է Կ. Ռշտունցու ժամանակագրությունը, ապա նրա առաջին մասն ամբողջությամբ չենք կարող վերադնել Կ. Ռշտունցու հեղինակությանը: Մեր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Ա տարբերակի, առաջին մասի 1249—1358 թվականներին և 1381—1443 թվականներին վերաբերող վկայություններն առանձին բնագրեր են և որ Կ. Ռշտունցու գրչին պատկանում է միայն վերջինս: Այսպիսով ժամանակագրության Ա տարբերակը կազմված է իրարից անկախ և իրար հետ կապ չունեցող երեք հատվածներից՝ 1249—1358 թ. թ., 1381—1443 թ. թ. և 1187—1311 թ. թ., որոնք հետագայում որևէ մեկի կամ Կիրակոս Բանասերի կողմից մեխանիկորեն միակցվել են իրար: ²

Այս ենթադրությունը մեզ ավելի հավանական է թվում, որովհետև նախ էլիզանուցյան վերաբերող առանձին մի ժամանակագրություն իրոք եղել է և

էջմիածին» (էջ 180, ծանոթ. 1): Ինչպես տեսնում ենք, սույն ծանոթագրության մեջ, Փիրդալեմյանը վերոգրյալ վկայությունը համարում է ինչ որ տարբերության հատված՝ նվ որովհետև այն ժամանակով համընկնում է Թ. Մեծոփեցու ժամանակաշրջանին, ուստի նա եզրակացնում է, որ ամբողջական ժամանակագրության հեղինակը կարող էր Թ. Մեծոփեցին լինել:

¹ «Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը» հրատ. Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 81—82:

² Ինչպես հայտնի է, Առ. Դավրիժեցին մի շարք մանր ժամանակագրություններ կորուստից փրկելու նպատակով բերել է իր «Պատմության» վերջին մասում (էջ 620—630), որոնց ավելացրել է նաև իր ժամանակի դեպքերը: Սակայն նա ենթադրելով, որ այդ ժամանակագրություններն անկարգ են և խառնիխուռն, փորձել է կարգավորել իր ձեռքի տակ գտնվող բոլոր բնագրերի առանձին վկայությունները միացնելով իրար դասավորել է հաջորդաբար, այսպես տարալուծելով յուրաքանչյուր բնագիր: Սույն երեք բնագրերի նկատմամբ այդպիսի մի բան կարող էր անել նաև Կիրակոս Բանասերը, սակայն նա վարվել է ոչ թե Ա. Դավրիժեցու նման, այլ յուրաքանչյուր բնագիր թողել է այնպես, ինչպես որ կա և ապա մեխանիկորեն կցել իրար:

պահպանվել № 3189 ժողովածուի 91 թերթում, և որ ավելի կարևոր է, առ ժամանակագրությունը վերջանում է, ճիշտ այն վկայությամբ (շեյխ Ուվեյսի խան նստելով), որտեղից մեր կարծիքով, սկսվում է Կ. Ռշտունցու կազմած ժամանակագրությունը: Ճիշտ է, հիշյալ ժամանակագրությունն իր ոճով և հաճախ էլ տարբերվերի վկայությամբ տարբերվում է Ա տարբերակի առաջին հատվածից, սակայն, սոսկ այն փաստը, որ էլղանության վերաբերող առանձին ժամանակագրություն մեզ արդեն հասել է, ցույց է տալիս, որ հնում կարող էր գոյություն ունենալ նման մի այլ ժամանակագրություն ևս:

Երկրորդ՝ Կիրակոս Ռշտունցու կազմած ժամանակագրության երկու այլ տարբերակ գտնում ենք Նիկոմեդիայում հրատարակվող «Հայրենասէր» երկշաբաթաթերթի 1853 թվի ապրիլի 1-ի (№ 70) համարում (սույն տարբերակը այսուհետև կանվանենք Ե) և Մատենադարանի № 519 ժողովածուի 114-րդ էջում (Դ տարբերակ): Ե տարբերակը սկսվում է 1385 թվի Որոտնի գրավման և Յոհան Որոտնեցու մահվան վկայությամբ և վերջանում ոչ թե 1443 թ, Կիրակոս Վիրապեցու աքսորման և Կիրակոս Ռշտունցու և այլոց սուգանման վկայությամբ, ինչպես Ա տարբերակում է, այլ 1467 թ. Ջահան շահի սպանության վկայությամբ: Իսկ Դ տարբերակը սկսվում է 1381 թ. Թոխթամիշի Թավրիզ արշավելու և վերջանում է 1429 թ. Շահուխի Հայաստան արշավելու վկայությամբ: Դ տարբերակը վերջից դժբախտաբար թերի է և մենք հնարավորություն չունենք իմանալու, թե սույն տարբերակի վերջին սահմանն ավարտվում է 1443 թե՞ 1467 թվի վկայությամբ:

Եթե նկատի չունենանք Ե տարբերակի Ջահան շահին վերաբերող վերջին երեք վկայությունները, ինչպես նաև Դ տարբերակի թերի մասը, ապա այդ երկու տարբերակներն իրենց ծավալով ծածկում են Ա տարբերակի Կիրակոս Ռշտունցու կազմած ժամանակագրությանը:

Մինչև հիմա հրատարակված էր Կիրակոս Ռշտունցու ժամանակագրության Ե տարբերակը, որը Փիրղալեմյանը վերագրել է Մկրտիչ քահանային,¹ իսկ միևնույն ժամանակագրության մի այլ տարբերակի հատվածը, որը գտնվել է Առ. Դավրիժեցու ձեռքի տակ, նա վերագրել է Թովմա Մեծոփեցուն: Մինչդեռ Փիրղալեմյանը երկու դեպքում էլ սխալվում է: Որ քննության ենթակա ժամանակագրության Ա տարբերակի Կիրակոս Ռշտունցու հատվածն իրոք մոտ է նրա սկզբնական բնագրին և որ վերջինս հետագայում կարող էր խմբագրման ենթարկվել, ինչպես Ե տարբերակում, այդ իմիջի այլոց երևում է ուշագրավ հետևյալ հանգամանքից: Բանն այն է, որ Կիրակոս Ռշտունցու

¹ Սույն ժամանակագրությունը և 1469 թվի մի հիշատակարան գտնվել է Բյուրականի սուրբ Աստվածածնի եկեղեցու «Յիսուս Որդի» ձեռագրում: Ամբողջ ձեռագիրն ընդօրինակել է Մկրտիչ քահանան 1469 թ.: Գոգոս Գետրոսյան վարդապետը սույն ձեռագրից 1883 թվին ընդօրինակելով հիշատակարանն ու ժամանակագրությունը, ուղարկել է «Հայրենասէր»-ին, որի էջերում հրատարակվել է 1883 թ.: Փիրղալեմյանը նկատի ունենալով ժամանակագրության վերջին եղբ, որը վերջանում է 1467 թ. Ջահան շահի սպանության վկայությամբ, մի կողմից և 1469 թվի հիշատակարանը մյուս կողմից, եղբակցրել է, որ ժամանակագրությունը սխալանում է Մկրտիչ քահանային և վերջինիս անունով էլ բաղմաթիվ քաղվածքներ լրերել «Նոտարք Հայոց»-ի էջերում: Փիրղալեմյանը «Նշխարք պատմութեան Հայոց» անտիպ աշխատության Բ հատորում այդ առթիվ գրում է. «Սույն Յիսուս սրբի գրողն Մկրտիչ քահանայ ոմն լեալ է և համառոտ տարեգրութիւն մի ևս ունի, զոր ուրոյն ընդօրինակեալ եմ», էջ 200, Ձեռ. № 4518:

² «Նոտարք Հայոց», էջ 180, ծանոթ. 1:

ժամանակագրությունն ամբողջությամբ, այսինքն՝ սկսած 1381 թվից մինչև 1443 թվի, Կիրակոս Վիրապեցու աքսորման հանգամանքը և Կիրակոս Ռշտունցու և այլոց տուգանման վկայությունները, գտնում ենք նաև Առ. Դավրիժեցու Պատմության առերթեր ժամանակագրության մեջ (էջ 627—628), իսկ առաջարկվող ժամանակագրության Ե տարբերակի միայն 1457—1469 թթ. վերաբերող վերջին երեք վկայություններն այնտեղ չենք գտնում։ Այս փաստերը մեզ բերում են այն ենթադրության, որ Առ. Դավրիժեցուն հասել է Կիրակոս Ռշտունցու ժամանակագրության սկզբնական օրինակը կամ սրան մոտ մի տարբերակ, այդ պատճառով էլ Առ. Դավրիժեցու մոտ գտնում ենք 1443 թվին վերաբերող վերոհիշյալ վկայությունները, բայց չենք գտնում Ջահան շահին վերաբերող վերջին երեք վկայությունները։ Ամենայն հավանականությամբ Մկրտիչ քահանայն ժամանակագրության սկզբնական օրինակի 1443 թվին վերաբերող վերոհիշյալ վկայությունները, համարելով ավելորդ բան, դուրս է գցել, փոխարենն ավելացնելով իր ժամանակի կարևոր եղելություններից երեք վկայություն։

Վերոհիշյալ ենթադրությունը ճշտվում է նաև նրանով, որ Ա տարբերակում Կիրակոս Ռշտունցու ժամանակագրության նախավերջին՝ 1440 թ. վերաբերող վկայությանը հաջորդում է 1443 թ. վերաբերող վկայություն (ժամանակամիջոցը երեք տարի), իսկ Ե տարբերակում 1440 թվի միևնույն վկայությանը հաջորդում է 1457 թվին վերաբերող վկայություն (ժամանակամիջոցը տասնյոթ տարի)։ Այստեղից, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել, Կիրակոս Ռշտունցու ժամանակագրությունը ենթարկվել է մասնակի խմբագրման, որի հետևանքով էլ այնտեղ ջնջվել են իսկական հեղինակի ով լինելու հետքերը։

Եթե թեմական ձևով որոշեցինք Կիրակոս Ռշտունցու կողմից կազմած ժամանակագրության սկզբի եզրը, ապա հաստատ կարելի է ասել, որ վերոհիշյալ ժամանակագրության վերջին եզրը, 1443 թվից այս կողմը չի անցնում։ Սակայն № 582 ժողովածուի մեղ հետաքրքրող ժամանակագրությունը չի վերջանում վերոհիշյալ դեպքով։ Ինչպես ասացինք, ժամանակագրության երկրորդ մասը սկսվում է 1187 թվի դեպքով (Սալահդդինի կողմից Երուսաղեմի գրավումով) և վերջում 1311 թվականին վերաբերող մի վկայությամբ։ Ժամանակագրության վերոհիշյալ հատվածը, ինչպես դժվար չէ նկատել, ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկում է Ա տարբերակի առաջին մասի միևնույն ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած այլ դեպքերի հիշատակությունը, սակայն անիմաստ կլիներ վերոհիշյալ հատվածը վերագրել միևնույն հեղինակին, որովհետև եթե իսկապես, ամբողջ ժամանակագրությունը դուրս եկած լիներ նույն հեղինակի գրչից, ապա այն տարօրինակ ձևով բաժանված չէր լինի երկու միմյանցից անկախ և մերձավորապես միմյանց ծածկող ժամանակաշրջաններին վերաբերող դեպքերի շարադրության առանձին հատվածների։ Ավելի հավանական է ենթադրել, որ առաջարկվող ժամանակագրության երկրորդ մասը առանձին ժամանակագրություն է, որևէ մեկի կողմից կազմված, որը հետագայում ավելացվել է Կիրակոս Ռշտունցու կազմած ժամանակագրության և կամ Կիրակոս Ռշտունցու կազմած ժամանակագրությունը Կիրակոս Բանասերը ընդօրինակել է № 582 ժողովածուի մեջ, իսկ այնուհետև վերջինիս շարունակությանն էլ կցել ժամանակագրության երկրորդ մասը։ Այսպիսով, ողջ ժամանակագրությունը, ունենալով ընդօրինակության նույն ձևաչափերը, մեզ ներկայանում է ամբողջական ձևով։ Որ ժամանակագրության երկրորդ

մասը առանձին ժամանակագրություն է և կապ չունի ժամանակագրության առաջին մասի հետ, այդ երևում է իմիջի ալլոց նաև նրանից, որ ժամանակագրության առաջին մասում Կիլիկիային վերաբերող ոչ մի վկայության չենք հանդիպում, մինչդեռ երկրորդ մասը բացառապես վերաբերում է Կիլիկիայի XIII—XIV դարերի պատմությանը:

Էլզանություն վերաբերող ժամանակագրության վկայությունները, բացառությամբ առանձին մի քանի վկայությունների, ստույգ չեն և չեն հաստատվում ինչպես Ռաշիդ-ադ-ճիսի¹ վկայություններով, այնպես էլ Լեն-Պուլի հաշվումներով:

Կիրակոս Ռշտունցու տեղեկությունները ժամանակակցի վկայություններ են, որոնք շնայած ունեն առանձին շեղումներ՝ Գրիգոր Խլաթեցու,² և Թովմա Մեծոփեցու³ որոշ վկայություններից, ասենք Հովհան Որոտնեցու մահվան վկայությունը և այլն, բայց մեծ մասամբ հաստատվում են ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ ուրիշ հեղինակների կողմից:⁴ Առաջարկվող ժամանակագրության վերջին մասի՝ Կիլիկիային վերաբերող վկայությունները, ընդհանուր առմամբ ստույգ են և ընդունելի, օրինակ Երուսաղեմի, Բաղդատի, Անտիոքի, Տրապիզիսի, Հոռմկլայի գրավման վկայությունները և այլն:

Ներկա հրատարակության համար հիմք ընդունել ենք առաջարկվող ժամանակագրության A տարբերակը, իսկ B և Γ տարբերակների տարբերությունները դրել ենք խոչընդոտակ:

¹ „Сборник летописей“ том III, Моск.—Ленингр. 1946.

² „Мусульманские династии“ СПб, 1899, стр. 182: Հմմտ. Հուլաուին, Արաղային, Արղունին և այլոց վերաբերող վկայությունները:

³ «Եփեսոսի քաղաքի պատմություն», հրատ. Գր. Խալաթեանց, Վաղարշապատ, 1897:

⁴ «Պատմություն Լանկ-Քամուրայ և հանրապետության իւրոց», Փարիզ, 1860:

⁵ Զաքարիա կաթողիկոսի սպանության, Շահուլիի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքների և այլ վկայությունները հմմտ. «Նօտաբե Հայոց», էջ 1, 60, Թ. Մեծոփեցի, «Պատմություն...», էջ 76, 110—120, Ե. Տաշեան, «Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց», Վիեննա, 1898, էջ 872—873, Հ. Աճառեան «Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիդի» Վիեննա, 1910 թ. էջ 153, Ե. Թօփճեան «Ծուցակ ձեռագրաց Դատեան Խաչիկ վարդապետի» Վաղարշ, 1898, մասն Ա, էջ 27, Դ. Փիլղալեմեան, «Նշխարք պատմութեան Հայոց», անտիպ, Զեռ. № 4515, էջ 150—153 և այլն:

- ՈՂԸ (1249) Հռւմուհւն,¹
 ՉԺԲ (1263) Արաղան,²
 ՉԼ (1281) Ահմատն,³
 ՉԼԱ (1282) Արղուն,⁴
 5 ՉԽ (1291) Քաղաթուն,⁵
 ՉԽԱ (1292) Բայտօղան,⁶
 ՉԽԳ (1294) Ղաղան,⁷
 ՉԽԶ (1297) Մահմաան,⁸
 ՉԿԵ (1316) Բուսախան,⁹
 10 ՉԿԸ (1319) Էրինջ և Ռումչին նոտան,¹⁰
 ՉՀԶ (1327) զԴմ[խ] խոճէն սպ[ան]ին և Չոպան փախաւ,¹¹
 ՉՁԵ (1336) Արփաքուն և Մուսին,¹²
 ՉՁԶ (1337) Ահմատ ամբարչին,¹³
 ՉՁԸ (1339) Սայի բէկն,¹⁴
 15 ՉՂԳ (1344) Թամուրթաշի որդին շեխ Հասան կին սպան,¹⁵
 ՊԶ (1357) զԱշրաֆն սպան Ճանիբէկն¹⁶ և Յախին նոտաւ,¹⁷
 ՊԷ (1358) Վայիսն,¹⁸
 ՊԼ (1381) միւս եղբայրն սուլտան Ահմատն զԲ (2) եղբայրն
 սպան և ինքն նստաւ,¹⁹
 20 ՊԼ (1381) Թուրթամիշ դան Ղրիմին, առաքեաց զօրս ի
 Դաւրէժ և Ի (20) բիւր գերի տարաւ,²⁰
 ՊԼԴ (1385) Թուրքն ետռ զՈրոտն,²¹ և Կախիկն²² և Մազա-
 քիւ²³ վարդապետքն մեռան:
 ՊԽԲ (1393) զտէր Թորոսն²⁴ և զտէր Ջաքարայն սպանին,²⁵
 25 ՊԼԵ (1386) Թամուրն եկաւ ի Դաւրէժ և ի Նախչվան և
 զՎան. || կոտորեաց աւելի քան ԳՌ (3000) մարդ,²⁶
 ՊԽԱ (1392) դարձեալ եկաւ ի Բաղդաա և արար բազում
 աւերս ի Միջագետս և դարձաւ յաշխարհն իւրւ,²⁷ Եւ էր, սուլ[տ]ան
 Ահմատի որդին, սուլտան Տահիրն²⁸ ի Յալնջոյ բերթն. և Վրաց
 30 Թագաւորն²⁹ եկն ի վերայ բերթին և էառ, և սուլտան Տահիրն

153ա

20—21-րդ տողը Ե չիք: 20Ը ի ՊԼ թվին Թուրթամիշն, Ղրիմայ, գաւրս: 21 Ը Թաւ-
 րէդ, գերեաց ԲժՌ հոգի փխ. Դ բիւր գերի տարաւ: 22—23-րդ տողը Ը չիք: 22 Ե ՊԼԳ
 Թուին, էառ: 24 Ե Ջաքարիայն: 25 Ե Լե[նե] Թամուրն, եկաւ, Դաւրէժ, Նախչուան, Ը
 եկաւ ի Դաւրէժ և ի Նախչվան չիք: 26 Ը կոտորեաց զՎան, Ե զԳՌ, Ը Վ. հոգի փխ. աւելի
 քան ԳՌ մարդ: 27 Ը Թամուրն փխ. դարձեալ, Ե եկաւ: 27—28 Ը արար բազում աւերս չիք:
 28 Ե Միջագետս, Ը Միջագետս, Ը դարձաւ յաշխարհն իւր չիք: 28—29 Ե սուլթան Ահմատ:
 29 Ե սուլթան, Գայիւր, յԱլնջոյ բերդն, Ը Յալնջոյ բերդն: 30 Ե Թագաւոր, Ե Ը բերդին, Ը
 րոնեց փխ. էառ, Ե սուլտան փխ. և սուլտան, Ը զսուլտան, Ե Տայիւր:

- տարաւ ի Տփլիս: Եւ Թաժուրն իրրեւ լուաւ զայս, ՊԽԹ (1400) զարձեալ եկաւ ի վերայ Վրացն և էառ շատ զերի և գնաց յաշխարհ[ն] իւր և սատակեցաւ ՊԾԴ (1404):³⁰
- ՊԾԵ (1406) Ղարա Ուսոֆն, որ ի Թաժուրէն փախաւ, և էջ
 5 ի Շամբն, և կապանօք տարան ի Մսր:³¹ և անդ[ի] եկն ի Կարբոյ երկիրն և գնաց ի Դաւրէժ և եառ մինչև ի Սուլթանիայ:³²
- ՊԾԷ (1408) դարձաւ ի յԱրճէշ և ի յԱրձկէ և Շմեզդին ընկերաւ նմայ, արարին շատ աւեր Վանա և Ոստանայ:³³
- Եւ միւս տարին Շմեզդին հեծելն եկին և այրեցին զՇատուտն:³⁴ Եւ ըրակացեալ Ամիր Եզդին գնաց և այրեաց Կ (60) գեղ ի Բաղիշոյ:³⁵
- Յառաջին գալն Շահուռնին ՊՀ (1421) և Խոյն տանուտէր, յաղթեաց Թուրքմանին և գնաց:³⁶
- Ի (2) գալն ՊՀԸ (1429) և աղեղնաւոր³⁷ տանուտէր, կոտորեաց
 15 զթուրքն ի Սալամասո³⁸ և զԲուսախտն զան եղիր և գնաց յաշխարհ[ն] իւր:³⁹
- Դ (3) գալն ՊՁԵ (1436) և Խեցգետին տանուտէր:⁴⁰
- ՊՁԷ (1438) Ղուլն եկաւ ի յԵզրնկէն⁴¹ և սպանաւ Սքանդարն ի յորդոյն և նստաւ Ջաանշէն:⁴²
- ՊՁԹ (1440) Շամշուլտէ առաւ և ԳՌ (3000) կոտորեցաւ և ԹՌ (9000) գերեցաւ:⁴³
- ՊՀԲ (1443) զտէր Կիրակոս կաթողիկոսն փոխեցին, վասն նախանցոյ և Մակուեցին նստաւ զաբաւով և թուրքով: Եւ զիս և Սարգիս վարդապետն առգանել տվին, զինչ վատութիւն, որ արարին՝ կաթողիկոսին և Սարգիս վարդապետին և ինձ աստուած
 25 թողոյ նոցա զմեզս իւրեանց:⁴⁴
- ՈԼԶ (1187) զԵրուսաղէմ եառ Մսրցին, Սալահադինին:⁴⁵
- ՈՁԵ (1236) Թաթար եկաւ:⁴⁶
- ՁԷ (1258) Հուլաուն եառ զԲաղդադ:⁴⁷
- ՁԹ (1260) Հուլաուն եառ զՀալապ:⁴⁸
- ՁԺԷ (1268) Մսրցին էառ զԱնդիոք:⁴⁹
- ՁԴ (1271) Լեոն Թաղաւոր նստաւ:⁴⁸
- ՁԼԸ (1289) մեռաւ Լեոն և աքսորեցաւ[ւ] Կոստանդին կաթողիկոսն և մեռաւ Յոհանէս կաթողիկոս և նստաւ տէր Ս[տե]-
 35 փանոսն կաթողիկոս: Եւ զՏրապօլիս եառ թուրքն:⁴⁹

1 Բ Տփլիս, Թաժուր: 2 Ե դերի արար: 3 Ե ՊԾԴ չիք: 4—3 Դ լուաւ Թաժուրն և բարկացաւ եկն ի վերայ Վրաց ե գերեաց ե գնաց սատակեցաւ փխ. եւ Թաժուրն իբրեւ լուաւ զայս, ՊԽԹ զարձեալ եկաւ ի վերայ Վրացն և էառ շատ գերի և գնաց յաշխարհն իւր և սատակեցաւ ՊԾԴ: 4 Ե Ուսոֆ, Դ Ուսոֆն, փախեալ ի Թաժուրէն: 5 Ե լամբ փխ. Շամբն, Դ Շամն, Դ տարան չիք, Ե Դ անտի, Ե Կարփոյ: 6—3 Դ Կարբոյ երկիրն և գնաց չիք: 6 Ե Էառ, Ե Դ մինչ, Ե Դ չիք, Ե Սուլթանիայ: 7 Ե Շմեզդին, Դ Շմեզդին: 7—8 Ե ընկեկեալ նմայ, Դ ընդ փխ. ընկերեալ: 8 Դ և արարին, Դ աւերք, Դ ի Վան և յՈստան: 9 Ե ի միւս, Ե Շմեզդին, զՇատուտն: 10 Ե Ամուրեզդին: 9—11—ըդ առդր Դ չիք, փխ. ՊԾԹ մեծն Գրեզոր Որոտնեցին մեռաւ: 12 Ե Դ առաջին, Ե Շահուռնին, Դ Շահուռնին, Ե էր տանուտէր, Դ տանուտէր էր: 13 յաղթեաց Թուրքմանին և գնաց չիք: 14 Ե Երկրորդ փխ. Բ, Դ և չիք, Դ աղեղնաւորն, Ե էր տանուտէր: 15 Ե Սալամասո, զԲուսախտն իւր, Ե Ե (գնաց) չիք: 17 Ե երրորդ փխ. Գ, Ե էր տանուտէր: 18 Ե ՊՁԵ փխ. ՊՁԷ: 19 Ե յորդոյն, Ջաանշէն:

ՁԽԱ (1292) զՀոռոմկլայն եառ Մսրցին և զտէր Ս(աե)փա-
նոսն զերի տարաւ,⁵⁰ ի նոյնս էր ծոաղատիկն,⁵¹

ՁԽԳ (1294) նստաւ տէր Գրիգորն Անաւարդացին: Գնաց
Հեթում ի զան Ղազան: Եւ հրամ(ան)ի զանէն աւիրել զԵկեղեցիս:⁵²
Մեռաւ Հեթում՝ ՁԿ (1311),⁵³

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐԱԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հուլան իշխել է 1256—1265 թ. թ.:
2. Աբաղան իշխել է 1265—1282 թ. թ.:
3. Ահմատ, նույն ինքը Թեկուդեր, իշխել է 1282—1284 թ. թ.:
4. Արղուն իշխել է 1284—1291 թ. թ.:
5. Քեյխատու, որին, համաձայն Ստ. Օրբելյանի կոչել են «Երնչի Թուրնչի, այսինքն գտաք զկորուսեալն» (էջ 482): Հմմտ. Ռաշիդ-ադ-դին («Сборник летописей», том III, стр. 319): «Երնչի Թուրնչի» բառերի բացատրությունը տես К. Патканов «История Монголов по арийским источникам» выпуск I, стр. 98, прим. 60:
Սա իշխել է 1291—1295 թ. թ.: Սակայն Ստ. Օրբելյանը վերջինիս իշխանությունը նշում է հուլանից հետո (էջ 482):
6. Բայդուն իշխել է 1295 թ. մի քանի ամիս միայն:
7. Ղազան իշխել է 1295—1304 թ. թ.:
8. Մուհամմեդ, Խուդաբենդե կամ Ուլջեյտու ղանի իսլամական անունը: Այս մասին տես վերևում, էջ 111, ծանոթ. 3:
9. Տես վերևում, էջ 111, ծանոթ. 3:
10. Այս երկու անձնավորությունը մոնղոլական զորավարներ էին: Սրանց մասին այլ աղբյուր հաղորդագրություն պահվել է նաև V ժամանակագրության մեջ (էջ 110): Բնագրի «Թուում-լին» անվանը հանդիպում ենք նաև Ստ. Օրբելյանի մոտ «Խուումլին» ձևով (էջ 476):
11. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 110: Չորանի մասին տես էջ 100, ծանոթ. 135:
12. Հմմտ. վերևում, էջ 110, տես էջ 111, ծանոթ. 6:
13. Ռաշիդ-ադ-դինը հիշում է Անբարլի, Մանդու Թեմուրի որդին, որը մահացել է 1294 թ. սեպտեմբերի 24-ին Նախիջևանում (էջ 136): Խհարկե խոսքն այստեղ սրա մասին չէ, այլ հավանաբար Մուհամմեդ ղանի, որը գահ բարձրացավ Հասան Բուլդուրգի օգնությամբ և իշխեց 1336—1337 թ. թ., ըստ V ժամանակագրության (էջ 110), 1436—1438 թ. թ., ըստ Լեն-Պուլի («Мусульм. династии», стр. 183) ու Մյուլլերի («История ислама», том III, стр. 288): Բնագրի «Ահմատ» անունն արդյո՞ք Մուհամմեդ (Մահմեդ) անվան աղճատումը չէ:
14. Իսկական անունը Սաթիրեկ, Աբու-Սեյիդի ըուլյը, համաձայն Բարտոլդի իշխել է 1339 թ., իսկ Լեն-Պուլի՝ 1338—39 թ. թ. (էջ 183):
15. Խոսքը վերաբերում է Թամուրտաշի որդի Հասան Կուլյուկին, որին սպանեց իր կինը 1343 թ. սիրային հողի վրա: (Հմմտ. Мюллер, «История ислама», том III, стр. 308):
16. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Հասան Կուլյուկի եղբայր Աշրաֆին: Հասան Կուլյուկը Մուհամմեդ շահին սպանելուց հետո (էջ 112, ծանոթ. 8), գրաված ողջ տերիտորիան Հասան Բուլդուրգի հետ միասին բաժանում են իրար մեջ: Հասան Կուլյուկը նստում է Թավրիզում, իսկ Հասան Բուլդուրգը՝ Բաղդադում: Երկու Հասանները Փ. Ասիական հողերն էլ բաժանում են երկու մասի: Մի մասի կառավարիչ նշանակվում է վերահիշյալ Աշրաֆը, իսկ մյուսին՝ Արտենին (Мюллер, «История ислама», том III, стр. 288): 1343 թ. Հասան Կուլյուկի սպանությունից հետո (ծանոթ. 15), վերջինիս եղբայր Աշրաֆը Փ. Ասիայից շտապում է Թավրիզ և իրեն հայտարարում Հասան Կուլյուկի հաջորդ: Էմիրներին մի մասը դժգոհելով դրանից, բանակցում են Ոսկե Հորդայի խան Զանբեկի հետ և վերջինիս օգնությամբ 1356 թ. Աղբերջանում սպանում Աշրաֆին:
17. Խոսքը հավանաբար վերաբերում է Խորասանում իշխող Սերբեգարիդների 7-րդ շահ Յախյան, որն իշխել է 1352—1355 թ. թ.:
18. Կարծում ենք հեղինակը նկատի ունի Զեյլայրների (Իրաքում) հիմնադիր շեյխ Հասան

Բուղդուղի որդուն՝ շեյխ Ուվեյսին, որն իշխել է 1356—1374 թ. թ. ըստ Լեն-Պուլի, իսկ ըստ Մյուլլերի՝ 1356—1375 թ. թ. («История ислама», том III, стр. 309):

19. Խոսքը վերաբերում է շեյխ-Ուվեյսի որդու և հաջորդ Հուսեյինի (1374—1382 թ. թ.) սպանությունը Հուսեյինը թույլ մարդ էր, այդ պատճառով նրա դեմ իրար ետևից ապստամբեցին իր ազդակները և լմիրները: Այդ կուլթներին միախառնվեց նաև Մուզաֆֆարիդների (սրանք իշխում էին Ֆարսում, Քերմանում և Գուրգիստանում), Զեյալ-ադ-դին շահ-Շուշի (1359—1384 թ. թ.) հարձակումը Բաղդադի և հյուսիսային Միդիայի վրա, որոնք պատկանում էին Հուսեյինին, իսկ շահ Շուշի եղբայր սուլթան Ահմեդը հարձակվեց Հուսեյինի աթոռանիստ քաղաքի՝ Թավրիզի վրա: Ահմեդը գրավելով Թավրիզը սպանում է Հուսեյինին և ինքն իշխում Թավրիզում մինչև 1410 թ.:

20. Թոխթամիշ Դիյաս-ադ-դին, Ոսկե Հորդայի (արևելյան խվաղներին) սուլթան, իշխել է 1376—1391 թ. թ.: Թոխթամիշի սուլյն արշավանքի տարեթիվը ստույգ չէ: Հմմտ. Վատմունքին Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցոյ, Փարիզ, 1660, էջ 13—14, «Յիշատակարան աղևտից Գրիգոր Խլաթեցոյ, Վաղպատ, 1897, էջ 2, Վերջիններս Թոխթամիշի արշավանքը նշում են 1386 թ. ներքո: Իսկ Գր. Խլաթեցին հիշում է նաև օրը՝ հունվարի 5-ին («Երազարուցի ար Յայտնութեան»), Հմմտ. Мюллер, «История ислама», том III, стр. 318:

21. Թ. Մեծոփեցին (էջ 17) և Գր. Խլաթեցին (էջ 5) Լանկ-Թեմուրի կողմից Որոտնի գրավումը նշում են 1387 թ.: Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 170:

22. Խոսքը Հովհան Որոտնեցու մասին է, որն ըստ Թ. Մեծոփեցու (էջ 16) մահացել է 1388 թ. հունվարի 13-ին (Նավասարդի 30-ին), իսկ ըստ Գր. Խլաթեցու 1386 թ. հունվարի 7-ին (էջ 1): Այս մասին տես Սրմանյանի տոմարագիտական հաշիվները «Ազգապատում», էջ 1979:

23. Մտաքիա վարդապետ Դրիմեցի, ունիթոոների կատաղի հակառակորդ, մահացավ 1384 թ.: Թ. Մեծոփեցու հաղորդմամբ «Դեղակուր եղեալ ի սանամօրէն իւրմէ յաղթարմալէ» (էջ 16): Իսկ ունիթոր Մխիթար Ապարանեցին այլ վկայություն է տալիս, ըստ որի, «Մաղաքիա յանկարծ մեռաւ և ի վերայ մեր արկին զյանցանս՝ թէ ունիթօոք սպանին զնա թունով» (Չամչեան, «Վատմունքին Հայոց», հատոր Գ, էջ 449):

24. Կարժում ենք խոսքը Սսի կաթողիկոս Թեոդորոս Բ-ի (1382—1392 թ. թ.) մասին է, որին սպանել է Օմարը 16 այլ անձնավորությունների հետ (Թ. Մեծոփեցի, էջ 71): Թ. Մեծոփեցին սպանությունը նշում է 1393 թ. տակ, բայց ավելացնելով «յանցեալ ամին», այսինքն՝ 1392 թվին:

25. Զաքարիա Բ. Աղթամարի կաթողիկոս (1378—1393 թ. թ.): Սպանվել է քրիստոնեական հավատն ուրանալուց հրաժարվելու պատճառով: «Նօտարբում» մահը գրված է 1393 թ. հունիսի 26 (էջ 1): Հմմտ. Օրմանյանի հաշվումները («Ազգապատում», էջ 1994):

26. Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 171, Գր. Խլաթեցի, էջ 9, Թ. Մեծոփեցի, էջ 17—30: Լենկ-Թեմուրը, համաձայն Ս. Անեցու շարունակողի վանը գրավել է 1387 թ. սեպտեմբերի 5-ին՝ հինգշաբթի օրը:

27. Հմմտ. Սամ. Անեցի էջ 171: Թ. Մեծոփեցին այս արշավանքը նշում է 1395 թ. ներքո (էջ 44), իսկ Գր. Խլաթեցին՝ 1393 թ. (էջ 10):

28. Բնագրի ասուտան Տահիրն, Բաղդադի իշխող սուլթան Ահմադի որդին էր: Տես վերևում ծանոթ. 19:

29. Վրաց թագավոր Գեորգի 7-րդը, որն իշխել է 1395—1407 թ. թ.: Լենկ-Թեմուրի կողմից Երնջակի գրավման մասին եղած տեղեկությունները համառոտ են և հաճախ էլ հակասական: Համաձայն Zafar nama-ի Մինորսկին Երնջակի վրա Թեմուրլանի առաջին արշավանքը գնում է 1387 թ. ներքո (M. V. Minorski, «Transcaucasica» Paris, 1930, p. 94—95, հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 17), ըստ երևույթին Երնջակի պաշարումն սկսվել է Թեմուրլանի կողմից 1387 թ. Որոտնի գրավման (ծանոթ. 21) ժամանակվանից: Գր. Խլաթեցին Թեմուրլանի կողմից Վանի գրավումից հետո նշում է Երնջակի պաշարումը:

Այլ և զամուրն Երնջակին
Թողում ասել զանցս նորին
Որ ի յաւուրց Աւագ Զատկին
Մինչ ի տաւն Սըրբոյ Խաչին

Մանր զաւարճ պաշարեցին,
Բայց վընասել ոչ կարացին:
Ապա յետոյ դարձ արարին
Յաշխարհն իւրեանց ուստի եկին» (էջ 9—10):

Եթե ընդունենք, որ այս պաշարումը տեղի է ունեցել Վանի գրավման տարում՝ 1337 թ., նշանակում է Գ. Խլաթեցին ևս հաստատում է վերոհիշյալ տեղեկութիւնները:

Գր. Խլաթեցին Երնջակի պաշարման տեղութիւնը նշում է 15 տարի.

«Տասնուհինգ ամ խըսարեցին
Զբերդն Երնջակ ապա առին» (էջ 11):

Ալիշանն այս վկայութիւնն ուղղում է. «Էնդ երկար ամիսս» («Սիսական», էջ 364): Սակայն կան նաև օտար աղբյուրներ, որոնք հաստատում են, որ Երնջակի պաշարումը ձգձգվելով տևել է մի քանի տարիներ: Վրաց աղբյուրներից XV դարի Անանունը վկայում է, որ վրաց Գեորգի 7-րդը 1396 թ. արշավեց Երնջակի վրա և կոտորեց սուլթանի որդու զորքը, որն Ալինջա (Ալինջանի) բերդումն էր կանգնեցրած... («Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 76), հավանաբար հենց այս ժամանակ էլ վրաց թագավորը պաշարված բերդեց ազատել է Ահմատի որդի Տահիրին: Մի այլ տեղ վրաց աղբյուրները Երնջակի պաշարումը նշում են 10 տարի (նույն տեղ, էջ 107—108): Սակայն Կլավիխոն այն նշում է 3 տարի (տես Վազգրութիւններ», Երևան, 1932, հատոր Ա, էջ 116):

Գր. Խլաթեցու հավաստիացումն այն մասին, թե Երնջակը գրավել են 15 տարի պաշարելուց հետո, իսկ այսչափ տեղեկութիւնը պետք է հասկանալ ընդհատումներով, առաջարկվող ժամանակագրութիւնը ևս հաստատում է, ըստ որի Թեմուրլանի 1400 թ. Վրաստան արշավելու ժամանակ Երնջակը տակավին գրավված չէր: Հետևապես հիմնավոր է Մինորսկու այն ենթադրութիւնը, թե Երնջակը շարունակում էր դիմադրել նույնիսկ Վրաստանի 1400 թ. ավերումից հետո» (նույն տեղ, էջ 95—96):

30. Լենկ-Թեմուրը մահացել է 1405 թ. փետրվարի 18-ին, 71 տարեկան հասակում (համաձայն Մյուլլերի 71 մոտովմանական տարի, որը հավասար է քրիստոնեական 69 տարվան «История ислама», том III, стр. 295, прим. 1). Չինաստան արշավելու ճանապարհին, Խոթանա գավառի, Օթրար գյուղում:

31. Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 173: Թ. Մեծոփեցի, էջ 70: Ղարա Յուսուֆը ներկայում Թեմուրից փախչում է Եգիպտոս, որտեղ սուլթան Նասիր Նասիր-ադ-դին Ֆարաջը (1398—1412 թ. թ.) բանտարկում է նրան: Թեմուրի մահվան լուրը ստանալուց հետո Ֆարաջը բանտից ազատում է Ղարա-Յուսուֆին և ուղարկում Հայաստան: (Տես և հմմտ. Петрушевский, «Гос-а Азербайдж. в XV в.», «Сборник статей по истории Азербайджана», выпуск I, Баку, 1949, стр. 156):

32. Քաղաք Պարսկաստանում, Ղազվինից հյուսիս-արևմուտք:

33. Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 172—173:

34. Շատուանը գտնվում է պատմական Ռշտունիքում (այժմյան Գավաշում), Նարեկից հյուսիս-արևմուտք, Մոխրաբերդից արևմուտք և Գանձակից հարավ, կարծում ենք հենց այստեղ է գտնվում նաև Շատուանի ձորը, որի մասին հիշատակում է Թ. Արծրունին («Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887 թ., դպր. Գ. գլ. Բ, էջ 130): Ինճիճյանի կարծիքով Շատուանը Դատուանի աղճատումն է («Ստորագրութիւն հին Հայաստանեաց», Վենետիկ, 1822, էջ 533), որն անընդամենը սխալ է:

35. Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 173:

36. Հեղինակը նկատի ունի Լենկ-Թեմուրի որդի և հաջորդ Շահուսի (1405—1447 թ. թ.) պատերազմը Կարա Կոյունլու Յուսուֆի որդի Իսկանդարի հետ: Ըստ Թ. Մեծոփեցու թշնամի բանակները հանդիպում են «ի Վաղարշակերտ, ի դաշտն Բագրևանդայ...» (այժմյան Ալաշկերտը), որտեղ Իսկանդարը չարաչար պարտվում է և փախչում: Այս մասին մանրամասնութիւնները տես Թ. Մեծոփեցու մոտ (էջ 80—81):

37. Դ տարբերակը «աղեղնաւոր» բառից հետո ընդհատվում է:

38. Հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 85—86:

39. Հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 106:

40. Հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 101—102:

41. Վկայութիւնը վերաբերում է Երզնկայի իշխող Օթմանին: Վերջինիս և Իսկանդարի միջև տեղի ունեցած կռիվում Օթմանը սպանվում է: Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 102—103:

42. Իսկանդարի սպանման մանրամասնությունները տես Բ. Մեծոփեցի, էջ 106—108, ըստ որի Իսկանդարը սպանվել է 1437 թ. (էջ 108)։

43. Բնագրի սույն հատվածից հետո Ե տարբերակը շարունակվում է Կարա Կոյունլու Բուկանգարի հաջորդ Ջհան շահին վերաբերող երեք վկայությամբ.

«ԶԶ (=1457) Ջահանշին առաւ զԱստարաւ։

ՋԺԵ (=1466) Ջահանշին զԲաղդաատ Լառ, սա ղորդին սպան։

ՋԺԶ (=1467) Ասան բէկ էսպան զՋհանշինա։

Շամշուտեյի (Սամշվիղե) գրավման սույն վկայությունը հմտ. Բ. Մեծոփեցի, էջ 119—121։ Շամշուտեյի գրավման մասին բավական ընդարձակ տեղեկություններ պահվել է նաև Լենինգրադի Արևելագիտական ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի Ե—120 ձեռագրում գանըվող Հայսմավուրի հիշատակարանում (Ե—120 ձեռագիրը Փիրդալեմյանի կողմից հավաքած «Նշխարք պատմութեան Հայոց» հիշատակարանների ժողովածուի 2 մամուլն է միայն)։ Հիշատակարանը դժբախտաբար նույնությամբ ընդօրինակված չէ, այլ Փիրդալեմյանի սովորության համաձայն, ընդօրինակված է համառոտված, չնայած դրան, այնուամենայնիվ Շամշուտեյի գրավման մասին բավական մանրամասնություններ պահվել են այնտեղ։ Հիշատակարանի հեղինակն է գրիչ Հովհաննեսը, ըստ որի Ջահան շահն սեկն և նստաւ ի վերայ Շամշուտեյ բաղաբին աւուրս քառասուն ի գալստեան ծառադարդարի տօնին մինչ ի մեծահրաշ կիրակիին (էջ 26)։ Այսինքն մարտի 20-ից մինչև մայիսի 5-ը (մինչև Համբարձման տոնը), սակայն այստեղ կստանանք ոչ թե 40, այլ 46 օր։ Մինչդեռ Բ. Մեծոփեցու համաձայն պաշարումն սկսվում է «յաւուր մեծի Զատիկին» և այն տևում է «մինչ ի Պէնտէկոստէի օր գալստեան հոգւոյն սրբոյ»։ հմտ. «Նօտարք», էջ 220)։ Այսինքն պաշարումը տևում է 50 օր։ 1440 թ. դատիկը կլինի մարտի 27-ին, իսկ սուրբ Հոգու գալստյան տոնը՝ մայիսի 15-ին, հետևապես Շամշուտեյի պաշարումը սկսվել է մարտի 27-ից և տևել մինչև մայիսի 15-ը, հենց այդ օրն էլ «առին զՇամշուտեյ խաբէութեամբ և երկիւղիւ առում է Բ. Մեծոփեցին։ Վերոհիշյալ երկու վկայությունները քաղաքի պաշարման տևողության և գրավման մասին միմյանցից որոշ շեղումներ ունեն։ Թե դրանցից որն է ստույգ, առայժմս դժվար է որևէ բան ասել։ Մատենադարանի № 4470 ժողովածուի (էջ 236) մեջ գտնվող հիշատակարանում ևս խոսվում է Շամշուտեյի սույն նվաճման մասին, բայց այնտեղ նշված է գրավման տարեթիվը միայն։ № 996 ձառնետրի 1442 թ. հիշատակարանը Շամշուտեյի պաշարումը Ջահան շահի կողմից նշում է 4 ամիս (էջ 564ա)։

44. Այս մասին տես ներածության մեջ, էջ 113—114։

45. Տես վերևում, էջ 92, ծանոթ. 28։

46. Հեղինակը նկատի ունի մոնղոլների 1236 թ. արշավանքը, տես վերևում, էջ 30, ծանոթ. 31։

47. Տես վերևում, էջ 83, 97, ծանոթ. 96։

48. Հեղինակը նկատի ունի Լևոն Բ թագավորին։

49. Տես վերևում, էջ 98, ծանոթ. 117։

50. Տես վերևում, էջ 99, ծանոթ. 120։

51. Տես վերևում, էջ 108, ծանոթ. 22։

52. Տես վերևում, էջ 87, հմտ. Ե. Լալանյանց «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի», 1915, Թիֆլիս, էջ 119—122։

53. Սույն վկայությունը, եթե վերաբերում է Հեթում Բ-ին, ապա բացահայտ սխալ է։ Հեթում Բ-ն դավադրությամբ սպանվել է 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին Անադարբայում։ Տես վերևում էջ 88, 89։ Սակայն մի ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեալ ի ձորս Խորնի..... ձեռամբ պիտակ անուն քահանայի Կոստ. և ողորմելի գերւոյ Հեթմընցւոյ թվ. 94 (1311)»։ (Գ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 433)։ Այս և բնագրում հիշված Հեթումն արդյո՞ք միևնույն անձնավորությունները չեն։